

**YAGONA RAQAMLI PLATFORMA SHAROITIDA MOLIVAVIY MENEJMENT VA
STRUKTURALASHTIRILGAN HISOBOT JARAYONLARINING INTEGRATSIYASI:
XORIJIY TAJRIBA VA O'ZBEKISTON UCHUN TAVSIYALAR**

Nigora Nazarova Yusufvna

Magistr, Yangi O'zbekiston universiteti (New Uzbekistan University)
Sanoat boshqaruvi - innovatsiyalar va biznesni rivojlantirish yo'nalishi.

E-mail: nigora95nazarova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22772879>

Annotatsiya. Tezisdan korxona darajasidagi moliyaviy menejment va strukturalashtirilgan moliyaviy hisobot jarayonlarini yagona raqamli platforma asosida integratsiyalash masalasi tadqiq etilgan. Tadqiqotda qiyosiy-institutsional tahlil usulidan foydalanilgan holda AQShning elektron hisobot va qidiruv tizimi (SEC EDGAR) hamda XBRL standarti, Niderlandiyaning yagona biznes hisoboti dasturi (SBR), Yaponiyaning moliyaviy hisobot ustidan ichki nazorat tizimi (J-SOX) hamda Yevropa Ittifoqining yagona elektron format (ESEF) talabi o'rganilgan. Tahlil natijasida samarali integratsiya moliyaviy hisobotni tayyorlash, ichki nazorat va tashqi nazorat organlariga taqdim etishni alohida-alohida emas, balki yagona taksonomiya va ma'lumot almashinuvi konturi doirasida bog'lash zarurligi asoslangan. Muallif tomonidan O'zbekiston sharoiti uchun besh qatlamli platforma arxitekturasini, uni bosqichma-bosqich joriy etish yo'l xaritasi va samaradorlikni baholash indikatorlari tizimi taklif etilgan.

Kalit so'zlar: yagona raqamli platforma, moliyaviy menejment, strukturalashtirilgan hisobot, XBRL, ichki nazorat, taksonomiya, moliyaviy nazorat, korporativ hisobot.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi korxonalarning moliyaviy menejment tizimini tubdan o'zgartirmoqda. An'anaviy yondashuvda moliyaviy hisobotni shakllantirish, uni ichki nazoratdan o'tkazish va tashqi nazorat organlariga — soliq, statistika, qimmatli qog'ozlar bozori regulyatori — taqdim etish ketma-ket, ammo texnologik jihatdan bir-biridan ajratilgan jarayonlar sifatida tashkil etiladi. Har bir organ o'z formatida, o'z muddatida va ko'pincha bir xil ma'lumotni qayta talab qilgan holda hisobot so'raydi.

Amaldagi tizimning asosiy cheklovi shundaki, korxonaning buxgalteriya-hisob tizimi va turli davlat organlariga taqdim etiladigan hisobot formatlari mustaqil, bir-biriga bog'lanmagan tuzilmalar sifatida shakllantiriladi. Natijada bitta moliyaviy ko'rsatkich bir necha marta qayta kiritiladi, hisobotlar o'rtasida nomuvofiqlik yuzaga keladi, nazorat organlarining ma'lumotni tahlil qilish tezligi esa pasayadi.

Tadqiqotning maqsadi — moliyaviy menejment va strukturalashtirilgan hisobot jarayonlarini yagona raqamli muhitda integratsiyalashning institutsional va arxitekturaviy modelini ishlab chiqish. Tadqiqot metodologiyasi qiyosiy-institutsional tahlil, xorijiy amaliyotni umumlashtirish hamda tizimli yondashuv asosida arxitekturaviy modellash usullariga tayanadi. Tahlil obyekti sifatida moliyaviy hisobotni raqamlashtirishda ilg'or natijalarga erishgan to'rtta yurisdiksiya tanlangan.

AQSh tajribasi yagona taksonomiya asosidagi strukturalashtirilgan hisobot tamoyiliga asoslanadi. Qimmatli qog'ozlar va birjalar komissiyasi (SEC) tomonidan boshqariladigan EDGAR tizimida barcha ro'yxatga olingan kompaniyalar moliyaviy hisobotlarini eXtensible Business

Reporting Language (XBRL) formatida taqdim etadi, bu esa har bir moliyaviy ko'rsatkichni mashinada o'qiladigan teg bilan belgilashni va uni avtomatik tahlil qilishni ta'minlaydi. 2009-yildan boshlab bosqichma-bosqich joriy etilgan bu talab hisobotlarni solishtirish va nazorat qilish jarayonini sezilarli darajada tezlashtirgan [2].

Niderlandiya modelida integratsiyaning tayanch nuqtasi yagona biznes hisoboti dasturi (Standard Business Reporting, SBR) hisoblanadi. 2003-yilda boshlangan bu dastur soliq idorasi, savdo-sanoat palatasi va statistika boshqarmasi uchun zarur bo'lgan moliyaviy ma'lumotlarni yagona milliy taksonomiya asosida belgilaydi: korxona ma'lumotni bir marta o'z buxgalteriya tizimida shakllantiradi, u esa Digipoort xavfsiz almashinuv kanali orqali barcha tegishli davlat organlariga avtomatik yetkaziladi, hech qanday qayta kiritishga ehtiyoj qolmaydi [3].

Yaponiya modelida integratsiyaning o'ziga xos jihati moliyaviy hisobot ustidan ichki nazoratni majburiy tizimga aylantirishdir. 2006-yilgi Moliyaviy vositalar va birja to'g'risidagi qonun asosida joriy etilgan J-SOX tizimi barcha listing kompaniyalardan moliyaviy hisobotni yopish va shakllantirish jarayonlarini, shu jumladan sho'ba korxonalar darajasidagi ichki nazoratni konsolidatsiyalashgan holda baholash va bu haqda alohida hisobot taqdim etishni talab qiladi, bu esa moliyaviy menejment va ichki nazoratni bitta institutsional talab doirasida bog'laydi [4].

Yevropa Ittifoqi tajribasi regulativ majburiyat orqali yagona hisobot formatini joriy etish yo'lini ko'rsatadi. Yevropa qimmatli qog'ozlar va bozorlar organi (ESMA) tomonidan belgilangan Yagona Yevropa Elektron Format (ESEF) 2020-yildan boshlab barcha regulatsiyalangan bozorda ro'yxatga olingan kompaniyalarni yillik hisobotlarini XHTML formatida, konsolidatsiyalashgan moliyaviy ma'lumotlarni esa Inline XBRL tegi bilan taqdim etishga majbur qilgan, bu esa hisobotlarni bir vaqtning o'zida inson va mashina uchun o'qiladigan qiladi [5].

1-jadval. Moliyaviy hisobotni raqamlashtirishning xorijiy modellari

Yurisdiksiya	Tayanch mexanizm	Integratsiya modeli	O'zbekiston uchun xulosa
AQSh	SEC EDGAR tizimi, XBRL majburiy standarti	Moliyaviy ko'rsatkichlar yagona taksonomiya asosida teglanadi	Milliy XBRL taksonomiyasini shakllantirish va joriy etish
Niderlandiya	Standard Business Reporting (SBR), Digipoort kanali	Ma'lumot bir marta shakllantirilib, barcha organlarga avtomatik yetkaziladi	Bir marta kiritish tamoyilini moliyaviy hisobotga tatbiq etish
Yaponiya	J-SOX ichki nazorat tizimi	Moliyaviy hisobotni shakllantirish jarayoni majburiy ichki nazoratga tortiladi	Ichki nazoratni moliyaviy hisobot bilan institutsional bog'lash
Yevropa Ittifoqi	ESEF format talabi, ESMA orqali	Yillik hisobotlar XHTML/Inline XBRL formatida majburiy taqdim etiladi	Yagona elektron hisobot formatini me'yoriy hujjatlarda mustahkamlash

Qiyosiy tahlil to'rtta modelning umumiy mantiqiy o'zagini ko'rsatadi: samarali integratsiya moliyaviy ma'lumotni turli organlar uchun alohida-alohida tayyorlash hisobiga emas, balki yagona taksonomiya asosida bir marta shakllantirish va uni barcha manfaatdor tomonlarga standart interfeys orqali yetkazish hisobiga erishiladi. Ushbu xulosa taklif etilayotgan modelning metodologik asosini tashkil etadi.

O'zbekistonda «Raqamli O'zbekiston — 2030» strategiyasi doirasida elektron soliq hisobotlari, buxgalteriya hisobining milliy standartlarini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish va elektron hujjat aylanishini kengaytirish bo'yicha zarur bazaviy infratuzilma shakllantirilgan[1].

Shu sababli keyingi bosqich vazifasi yangi tizimlar yaratish emas, balki korxonalarining moliyaviy hisobot tizimlarini davlat organlari bilan bog'laydigan integratsion qatlamni qurishdan iborat. Taklif etilayotgan platforma besh qatlamdan tashkil topadi.

2-jadval. Yagona raqamli platformaning qatlamli arxitekturasini

Qatlam	Funksional vazifasi	Asosiy komponentlar
Identifikatsiya va hisob siyosati qatlami	Korxonani va uning hisob siyosatini yagona mexanizm orqali tanib olish	STIR integratsiyasi, hisob siyosati reestri, elektron raqamli imzo
Taksonomiya va strukturalashtirilgan ma'lumot qatlami	Moliyaviy ko'rsatkichlarni yagona taksonomiya asosida teglash	Milliy XBRL taksonomiyasi, teglash vositalari, validatsiya xizmati
Ichki nazorat qatlami	Moliyaviy hisobotni shakllantirish jarayonini nazorat qilish va baholash	Ichki nazorat reestri, jarayonlarni baholash moduli, audit izi
Tashqi hisobot integratsiyasi qatlami	Strukturalashtirilgan ma'lumotni soliq, statistika va boshqa nazorat organlariga bir marta yetkazish	Yagona almashinuv kanali, avtomatik marshrutizatsiya, hisobot kalendari
Tahliliy va risk-monitoring qatlami	Moliyaviy ko'rsatkichlar bo'yicha tizimli tahlil, anomaliyalarni aniqlash	Risk-profil modeli, boshqaruv paneli, moliyaviy nazorat hisobotlari

Modelning asosiy farqlovchi jihati — ichki nazorat qatlamining mustaqil element sifatida ajratilishidir. Amaliyotda moliyaviy hisobotni raqamlashtirish loyihalari ko'pincha faqat tashqi taqdim etish formatini o'zgartirish bilan cheklanadi, hisobotni shakllantirish jarayonining o'zi ustidan ichki nazorat esa alohida qoladi. Hisobotni tayyorlash jarayonini nazorat qiluvchi mustaqil qatlam ajratilsa, moliyaviy ma'lumotning ishonchliligi va nazorat sifati sezilarli darajada oshadi.

Shuningdek, platforma har bir korxonaning o'z buxgalteriya tizimi ustidan nazoratini saqlab qolish tamoyiliga tayanishi lozim: korxona, soliq organi va statistika xizmati mustaqil axborot tizimlarini yuritishda davom etadi, platforma esa faqat standart taksonomiya, ma'lumot almashinuvi va jurnalga yozish vazifalarini bajaradi. Bunday markazlashtirilmagan yondashuv kiberxavfsizlik riskini taqsimlaydi va korxonalarning integratsiyaga qarshiligini kamaytiradi.

Bunday miqyosdagi infratuzilmani bir vaqtda ishga tushirish amaliy jihatdan maqsadga muvofiq emas. Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, samarali yo'l — cheklangan ishtirokchilar doirasida boshlanuvchi va bosqichma-bosqich kengayuvchi model.

3-jadval. Platformani joriy etish bosqichlari

Bosqich	Asosiy vazifalar	Kutilayotgan natija
I bosqich — normativ va standart baza	Milliy XBRL taksonomiyasini, hisobot formatlarini va vakolatli operator maqomini me'yoriy hujjatlarda mustahkamlash	Integratsiyaning huquqiy asosi va yagona texnik til shakllanadi
II bosqich — tajriba-sinov muhiti	Bir nechta yirik korxona ishtirokida strukturalashtirilgan hisobotni sinov tartibida taqdim etish	Texnik yechimlar amalda tekshiriladi, xatarlar erta aniqlanadi
III bosqich — sanoat miqyosida ulanish	Barcha yirik va o'rta korxonalarni, soliq va statistika organlarini yagona platformaga ulash	Moliyaviy hisobot bir marta shakllantirilib, barcha organlarga avtomatik yetkaziladi
IV bosqich — tahliliy kengaytma	Risk-monitoring va boshqaruv tahliliy panelini, ichki nazorat hisobot modulini joriy etish	Moliyaviy nazorat tezkorlashadi, hisobot sifati oshadi

Integratsiyaning kutilayotgan samaralari bir necha yo'nalishda namoyon bo'ladi. Korxona darajasida hisobot tayyorlash vaqti va takroriy ma'lumot kiritish zarurati qisqaradi. Buxgalteriya va moliya xizmati darajasida qo'lda solishtirish hajmi kamayadi. Nazorat organlari darajasida esa ma'lumotni qabul qilish va tahlil qilish tezligi oshib, moliyaviy nazorat real vaqt rejimida amalga oshiriladi [2-5]. Investorlar va kreditorlar darajasida standartlashtirilgan, mashinada o'qiladigan ma'lumot moliyaviy tahlilni soddalashtiradi.

Samaradorlikni baholash uchun quyidagi indikatorlar tizimini qo'llash tavsiya etiladi: moliyaviy hisobotni rasmiylashtirish va taqdim etishning o'rtacha muddati; bir marta shakllantirilgan ma'lumotning qayta kiritilish darajasi; XBRL formatida taqdim etilgan hisobotlar ulushi; ichki nazorat bo'yicha aniqlangan kamchiliklar soni va ularni bartaraf etish muddati; platformaga ulangan korxonalar va nazorat organlari soni. Ushbu ko'rsatkichlar integratsiyaning nafaqat texnik holatini, balki moliyaviy boshqaruv sifati uchun real qiymatini ham o'lchash imkonini beradi.

Taklif etilayotgan model bir qator xatarlarni hisobga olishni talab qiladi. Birinchidan, kiberxavfsizlik: moliyaviy ma'lumotlarni bog'lovchi integratsion qatlam hujum yuzasini kengaytiradi, shu bois kriptografik himoya va muntazam audit majburiy shart hisoblanadi.

Ikkinchidan, ma'lumotlarni himoya qilish: korxonaning moliyaviy va tijorat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlari qat'iy huquqiy asosda himoyalaniishi lozim. Uchinchidan, tizimli xato riski: teglash bosqichidagi xatolik avtomatik ravishda barcha nazorat organlari ma'lumotlar bazasiga tarqalishi mumkin, shu sababli validatsiya mexanizmlari har bir bosqichda saqlanishi zarur.

To'rtinchidan, tashkiliy qarshilik: kichik va o'rta korxonalar uchun yangi taksonomiyaga o'tish qo'shimcha texnik va kadrlar salohiyatini talab qiladi, bu esa bosqichma-bosqich va yengillashtirilgan joriy etish mexanizmini talab qiladi.

Tadqiqot natijalari moliyaviy menejment va hisobot jarayonlarini raqamlashtirishning keyingi bosqichi tashqi hisobot formatini alohida takomillashtirish bilan emas, balki hisobotni shakllantirish, ichki nazorat va tashqi taqdim etishni yagona taksonomiya konturida bog'lash bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Xorijiy tajribaning qiyosiy tahlili integratsiyani markazlashgan ma'lumotlar bazasi sifatida emas, balki moliyaviy ma'lumotni bir marta shakllantirish va ko'p marta qayta ishlatish tamoyiliga asoslangan standartlashtirilgan infratuzilma sifatida shakllantirish maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi.

Shu asosda O'zbekiston uchun identifikatsiya va hisob siyosati, taksonomiya va strukturalashtirilgan ma'lumot, ichki nazorat, tashqi hisobot integratsiyasi hamda tahliliy-risk monitoring qatlamlaridan iborat besh qatlamli model, uni to'rt bosqichda joriy etish yo'l xaritasi va samaradorlikni baholash indikatorlari taklif etildi. Modelning ilmiy yangiligi ichki nazorat qatlamining mustaqil institutsional element sifatida ajratilishida namoyon bo'ladi.

Kelgusi tadqiqotlarda platformaning texnik arxitekturasini batafsil loyihalash, milliy XBRL taksonomiyasini xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashtirish [6], kichik va o'rta korxonalar uchun yengillashtirilgan joriy etish mexanizmini ishlab chiqish hamda integratsiyaning iqtisodiy samaradorligini miqdoriy baholash masalalarini chuqur o'rganish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni bilan tasdiqlangan «Raqamli O'zbekiston — 2030» strategiyasi. — Toshkent, 2020.
2. U.S. Securities and Exchange Commission. EDGAR Filer Manual and XBRL Rules. — Washington, D.C.: SEC, 2023.
3. SBR-Nederland. Standard Business Reporting: Programme Overview. — Den Haag: Logius, 2023.
4. Financial Services Agency of Japan. Internal Control Report System (J-SOX): Implementation Guidance. — Tokyo: FSA, 2023.
5. European Securities and Markets Authority. European Single Electronic Format (ESEF) Reporting Manual. — Paris: ESMA, 2023.
6. IFRS Foundation. IFRS Taxonomy and XBRL Reporting Guide. — London: IFRS Foundation, 2024.